

Család s egy pillanatra
 Minden vagy: a néma nagymama,
 A rég halott családi orvos és
 Az almahéjspirál egy mélyebb
 Lépcsajén a pap, ahogy kezét
 Előretartja várva, hogy a
 Szolga megtörölje prédikáció
 Előtt – most büszke vagyok
 Rád, s az érdeklődés holtterében
 Nekem is kijut néhány hálás mosoly.

Dalos György

VÉGE A KELETI VICCNEK?*

1950 februárjában történt. A huszonnégy éves B. László traktorkezelő és az egy évvel fiatalabb M. János kőművessegéd agitációs körútra indult a tavaszi szántási szerződések megkötése érdekében. Épp e rendkívüli alkalomból követték el azt a könnyelműséget, hogy némileg eltértek a száraz propagandanyelvtől. Egy útjukba eső tanyán B. László a következő viccet mesélte el:

„A tanító két képet (Sztálin és Rákosi képét) adott a gyerekeknek, hogy vigyék haza, és otthon akasszák ki. Másnap a tanító megkérdezte a gyerekeket, hogy hová akasztották ki a képeket. Az egyik gyermek erre azt felelte, hogy édesapja Sztálin elvtárs képét a spájzba akasztotta, hadd lássa, hogy ott nincs semmi, és ne legyen mit követelnie. Rákosi elvtárs képét pedig a vécében akasztotta ki, hogy érezze, milyen büdös a levegő.”

M. János is hozzá akart járulni a jókedvhez, ezért megosztotta viccismereteit a jelenlévőkkel. Ő a következőt mesélte:

„Rákosi és Gerő mentek autóval a hidon, és elébük állt egy szamár. Miután a szamár nem akart kitérni, Gerő kiszállt az autóból, valamit súgott a szamár fülébe, mire a szamár a Dunába ugrott. Mikor Rákosi megkérdezte Gerőtől, hogy mit súgott a szamár fülébe, Gerő azt válaszolta: azt súgtam neki, hogy lépjen be a pártba.”

A jelenlevők között akadt egy besúgó, aki a viccmesélőket feljelentette a hatóságnál. A két fiatalembert legott bíróság elé állították. Mindketten szánták-bánták a terhükre rótt államellenes cselekményt. „Védekezésül előadták – olvassuk a Sz. megyei bíróság ítéletében –, hogy a kijelentéseket annak idején tréfaként mondták el, hiányos ideológiai képzettségük folytán azoknak romboló hatását fel nem fogták, jelenleg ezen körülménnyel már tisztában vannak, és a jövőben példás munkájukkal igyekeznek hibájukat jóvátenni.”

A magas bíróság nem hatódott meg e bűnbánó szavaktól: „Rákosi Mátyas személye ugyanis a büntetőtörvényeszk megítélése szerint magát a demokratikus államrendet is megtestesíti,

* A tanulmány a szerző által összeállított német nyelvű kelet-európai viccgűjtemény utószavának készült.

a személye ellen intézett ízléstelen megnyilatkozás súlyos támadás. A »viccek« és egyéb, a vád által is a törvényhely alá vont kitételek alkalmasak magának az egész demokratikus államrendnek gyűlöletes színben való feltüntetésére. A büntetőtörvényszék súlyosbító körülménynek tekintette, hogy az ízléstelen beállítás a világ dolgozóinak és a magyar dolgozóknak vezetőit sértette, és a kijelentések az agitációs körút sikereinek lerontására is alkalmasak voltak.»

Tekintetbe véve a korabeli körülményeket, kész csoda, hogy a bíróság „nyomatékos enyhítő körülményeket” talált a két szerencsétlen flótásnál, akikért melleleg a helyi párttitkár is kiállt. Mindenekelőtt figyelembe vették, hogy mindkét vádlott „szegényparaszti családból származik”, s így a bíróság „a bűncselekmény jellegét nem egy ellenséges osztályidegen aknamunkájaként értékelte, hanem azt a néppellenes rendszerben nevelkedett és mélyreható ideológiai képzésen még keresztül nem ment fiatalság alig tudatos felelőtlen magatartásának minősítette”. Ilyenformán B. Lászlót három-, M. Jánost kéthavi felfüggesztett fogházbüntetésre ítélték, valamint kötelezték őket a felmerült bűnügyi költségek, személyenként 194 forint és 78 fillér, az államkincstárnak történő megtérítésére.

Olyan bűncselekmény, hogy „vicceselés”, természetesen nem szerepelt a BTK-ban. A paragrafus, amelynek alapján traktorkezelőnket és kőművesegédünket felelőségre vonták, az „izgatás” névre hallgatott. Hiába védekeztek a vádlottak azzal az eufemizmussal, hogy ők csak „tréfaképpen” vicceltek, az izgatás tényálladéka felől nézve a vicc szónak nincs relevanciája, az ítéletben következetesen idézőjelek közé zárják. Más szóval, az államhatalom nem ismer tréfát. Mi lesz azonban a viccből, ha teljesen komolyan veszik?

Szerencsére az izgatási paragrafust nem mindig és nem minden kelet-európai országban alkalmazták túl mereven a viccekre. A hatvanas évek Magyarországon például gyakran enyhítő körülménynek tulajdonították a „meggondolatlanságot”, az „ellenséges szándék hiányát” vagy a „csekély társadalomveszélyességét”.

Lehet, hogy egyes jogászok természetes humorérzéke volt az, ami a tréfák bírósági kezelésében e kedvező fordulatot előidézte. Mindenesetre az efféle ügyekben ítélező bíró kényes helyzetét már viszonylag korán rögzítette az alábbi vicc:

„Egy bíró jön kifelé a tárgyalóteremből, és harsányan kacag. – Min nevezsz? – kérdi egy kollégája. – Fantasztikus viccet hallottam! – mondja a bíró, és nem tudja abbahagyni a nevetést. – Meséld el! – kérleli a kolléga. – Nem lehet – feleli a bíró –, épp most adtam érte öt évet.”

Íme, az izgatási paragrafus egész konstrukciójának gyöngesége, legalábbis a viccek vonatkozásában. Aki ugyanis büntetőjogilag üldözi a viccet, annak a nevetést is üldöznie kell. Aki egy viccen nevet, legalábbis részben elismeri annak igazságtartalmát, ha pedig a vicc „alkalmas gyűlöletkeltésre”, akkor azt ismeri el, hogy a gyűlölet nem egészen alaptalan.

Némely ítélező humorérzékét dicséri, hogy bírói körökben bizonyos vicceket „három per kettes”-nek neveztek, ami azt jelentette, hogy a mesélőnek három, a meghallgatónak két év szabadságvesztéssel kellett számolnia.

A modern kelet-európai vicc forrásvidéke a népmese, a nagyvárosi zsidóvicc, az anekdotakincs, valamint a korábbi századok pikáns és „disznó” viccanyaga. Hogy miként őrződnek meg és fejlődnek tovább e toposzok a jelenkori néphumorban, azt jól illusztrálja egy a hetvenes évek elejéről származó vicc:

„Megkérdezik a bölcs rabbit: miért bukott meg az 1968-as magyar gazdasági reformkísérlet. – Nem vagyok közgazdász – feleli a rabbi –, de eszembe jut erről egy történet:

Az öreg és csúnya Sárának semmije sincs, csak egy vén rühes kutyája. Sára egy szép napon aranyhalat fog ki a tóból. – Kíméld meg az életemet – könyörög az aranyhal –, és akkor teljesítem három kívánságodat. – Sára visszadobja az aranyhalat a vízbe. – Az első kívánságom – mondja –, hogy legyek megint fiatal. – Abban a szempillantásban gyönyörű ifjú leányszóvá változik. – A második kívánságom – mondja –, hogy gazdag legyek. – Abban a minutában egy pompás palotája van. – És végül – mondja Sára – azt akarom, hogy a vén rühes kutyám szép fiatalemberré változzék – S valóban: egy világszép fiatalember terem mellette. – Akkor most szeretkezni fogunk – mondja boldogan Sára. Bemennek a palotába, a hálószobába, és levetkőznek. Amikor már az ágyban vannak, a szép fiatalember imigyen sóhajt fel: – De kár, hogy tizenkét évvel ezelőtt kiheréltettél!”

Ez a vicc khasszid anekdotakeretbe foglal egy klasszikus – eredetileg orosz – tanmesét. Az elbeszélés szerkezetét a misztikus hármás meseszám határozza meg. Sára három kívánsága közül a harmadik meglepetésszerű erotikus fordulatot ad a cselekménynek. Ez a „disznó” viccekből kölcsönzött elem a poén gyújtózsínorja. A történet brutális lezárása pedig egyszerre demonstrálja annak irreális és szimbolikus jellegét.

A mondandó triviális, obszcén szinten valami olyasmit fejez ki, amit Lukács György sejtetett a gazdasági reform bevezetésének előestéjén, vagyis hogy a reform nem lesz sikeres, ha nem egészítik ki politikai változások. A hetvenes évek bölcs rabbija azonban többet állít, mint a filozófus: azt mondja, hogy a reform Magyarországon (és alighanem egész Kelet-Európában) már 1968-ban is elkésett. Miután a társadalmat megfosztották autonómiájától („kiherélték”), most már egy csoda se modernizálhatja („fiatalíthatja meg”). Ez a problematika ismerős kell legyen mindazoknak, akik az 1989-es esztendőt elemezték.

Mióta politikai viccek vannak, újra meg újra felvetődik szerzőségük kérdése. Kik azok az örökös destruktívok, akik szórakozásból, gonoszságból vagy csak idő- és szellemi-energia-fölöslegből egyebet sem tesznek, mint az államhatalom rovására mulatnak? Vannak, akik egy pesti kávéházban vélik őket megtalálni, mások titkos viccgyárat sejtenek mögöttük.

Olykor maguk a viccek is visszautalnak szerzőjükre, igaz, mitologizált formában. A Szovjetunióban az ötvenes évek derekán kaptak lábra az úgynevezett „jereváni rádió”-viccek. Az örmény fővárosba képzelt vicc-adóállomás voltaképpen a „Válaszolunk a dolgozók kérdéseire” típusú adásokat és laprovatokat parodizálta, amelyekkel a politika a tájékoztatás feltűnő hézagait próbálta kitölteni, főleg, ha bizonyos kérdések nyugtalanították a lakosságot.

A nyitottabb Magyarországon az Ismeretlen Viccmesélőt megszemélyesítették:

„Kádár megtudja, hogy Magyarországon a vicceket Kohn találja ki. Magához hívja, hogy neki személyesen meséljen.

Kádár gazdagon terített asztallal várja vendégét. A szegény ördög Kohnnak fennakad a szeme a bőség láttán. Kádár észreveszi ezt, és atyaián biztatja Kohnt: – Látja? Nálunk hamarosan minden dolgozó így fog élni.

– No de, Kádár elvtárs – feleli Kohn –, ha jól hallottam, itt most én mesélek vicceket.”

E történet két legyet üt egy csapásra. Egyfelől megfelel a jó király modern változa-

tának, a liberális Kádárnak, aki állítólag szívesen hallgatta a róla szóló vicceket. Másfelől azonban Kohn afféle udvari bolondként szemébe mondja az igazságot uralkodójának. Kohn persze mesealak marad, de az ő révén megtudjuk a viccek kialakulásának egyik legfőbb okát: a hétköznap és az utópia közötti szakadékot. Ahogyan a pártvezető terített asztala sem változtat az országban tapasztalható szegénységen, éppúgy a mégoly jó szándékú, naiv hazugság vagy akár féligazság sem helyettesítheti a teljes igazságot. Márpedig „*a humor – tudjuk Karinthy óta – a teljes igazság*”.

A vicceket, akárcsak a népdalokat vagy a népmeséket, egyes emberek találják ki. Rendkívüli stílus-, műfaj- és színvonalbeli sokféleségük arra utal, hogy ezek az egyesek igen számosak lehetnek. Némelyik történet motívumkincse és nyelve félreismerhetetlenül munkásmilóit sejtet, más viccek az értelmiségi szalonok levegőjét árasztják. Mind-egyikre jellemző azonban, hogy mint a verbális folklór termékei rendszeresen csak a közlés folyamatában nyerik el teljes formájukat.

Azoktól a műalkotásoktól eltérően, amelyek leírás, megfestés vagy megkomponálás révén érik el végleges alakjukat, a vicc mint műalkotás nem zárul le az első elmeséléssel. A viccet minden továbbmesélés módosítja, kiegészíti, s az új változatok magukon viselik a befogadó környezet sajátosságait. Vannak szovjet eredetű viccek, amelyek 1945 után elterjedtek Lengyelországban, Csehszlovákiában vagy az NDK-ban, hogy azután Vietnamban és Kubában bukkanjanak fel.

A kelet-európai vicc alakjai ősi toposzokból merítenek. Az újkor hajnalán a néphumor hagyományos céltáblái voltak a bolondok, a vakok és a sánták – az abszurd világba vetett ember szorongásának reflexiójaként. A XIX. században a viccek egész közösségeket vettek célba. Így váltak a rátótiak az együgyűség szinonimájává. Hasonló szerepet játszottak a német vicckultúrában a keleti frízek és Franciaországban a belgák. Egész nemzeteknek tulajdonítottak állítólag csak rájuk jellemző vonásokat, így a székelemeknek a hallgatagságot, a skótoknak a fukarságot. A zsidókat különösen ravaszoknak, a cigányokat egyszerre ravaszoknak és együgyűnek állították be. Ezek a gyakran rasszista előítéletek, amelyek régi nemzeti viszályok nyomait viselik magukon, a modern kelet-európai viccben valóságos humoros néprajzzá szélesedtek.

A „disznó” viccek hősei és hősnői hagyományosan a papok voltak, akiket csalóknak és titkos erotománoknak tüntettek fel, valamint az apácák, akik a viccekben előszerezéssel bújtak ágyba a papokkal vagy a szerzetesekkel – Boccaccio alakjai köszönnek itt vissza. Gyakran fordulnak elő a műfajban a kurvák vagy olyan nők, akik házasságuk előtt elveszítették „ártatlanságukat”, szexuális étvágyuk csillapíthatatlan, noha öregek és csúfak (férfiaknak ezt jóval ritkábban vetik szemükre), valamint – többnyire egészen óvalattian – a homokosok és az impotens férfiak.

Az ősi toposzok némelyike tovább élt a kelet-európai néphumorban. A keleti frízek vonásai újra felfedezhetők a rendőrviccekben, jöllehet a rendőröknek legendás butaságukat egyre inkább meg kellett osztaniuk a pártvezetőkkel. Ez utóbbiakat a viccmesélők gyakran küldték nyugati bordélyokba, haláluk után pedig pokolba. Megmaradt az egyes népek rasszista izű tipologizálása, amelynek középpontjába „az” oroszok kerültek, egyfelől sovinszta nagyzási hóbortjukkal, másfelől pedig állítólagos szolgálalkúságukkal. Adva vannak még „a” lengyelek, akikről a viccek azt állítják, hogy „nem szeretnek dolgozni”, továbbá „a” kínaiak, egyfelől a régről ismert „sárga veszedelem” megtestesítőiként, másfelől pedig a Szovjetunióval szembeni káröröm kiapadhatatlan forrásaként.

A kelet-európai politikai vicc főszereplői azonban kétségkívül az egyes országok vezetői voltak. Ezeket a személyeket a viccpanoptikum gyilkosként, rablóként, hazudozóként, örültként, vagy gyöngélméjűként, iszákosként, tudatlanként, de legjobb esetben is ravaszdiként öntötte viaszba. Minél elérhetetlenebb, istenszerűbb volt egy politikai vezér, annál kíméletlenebbül gúnyolta ki a népszáj. Cselekedeteiknek sohasem tulajdonítottak valamely nemes indítékot.

Ugyanakkor a néphumor olykor meglepően differenciáltan reagált az egyes uralkodók közötti fokozati eltérésekre. Különösen vonatkozik ez a szovjet vicctermésre, aminek nyilván az az oka, hogy a lakosság nagyobb időtávban és változatosabb tapasztalatok birtokában derülhetett az államhatalmon, mint a kelet-európai társadalmak.

Amikor Jurij Andropov volt KGB-főnököt 1982 végén kinevezték az SZKP első titkárává, azonnal hozzálátott a szovjet polgárok munkafegyelmének javításához – jobbra rendőri eszközökkel. Erre föl Moszkvában futótűzként terjedt el egy vicc: „A KGB története telefonbeszélgetésekben” címmel:

„Sztálin alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Indulunk!

Hruscsov alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Indulunk!

Brezsnyev alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Na és?

- De aranykanállal!

- Indulunk!

Andropov alatt:

- Halló, KGB?
- Mit óhajt?
- A szomszédom vörös kaviárt eszik.
- Na és?

- De kanállal!

- Na és?

- De aranykanállal!

- Na és?

- De munkaidőben!

- Indulunk!”

Ez a vicc a szovjet államhatalom lassú leépülését írja le. Kiderül belőle, hogy az erő-

szakapparátus játéktere minden egyes személyi változással keskenyedett, de magáról a kontrollról sohasem akart lemondani, hiszen a lényeg mindig is a „vörös kaviár” volt, amely itt a lakosság elnyomott konzumszükségleteit jelképezi.

Természetesen a vörös kaviár és egyéb csemegék akkor sem tartoznak a tömegcikkek közé, ha fogyasztásukat hivatalosan engedélyezik. Ebben a vonatkozásban a fennen hirdetett bőség ellenére Arkagyij Rajkin aranymondása érvényesült: „Nálunk minden van, csak nem mindenkinek.” Hogy az osztály nélkülinek szánt társadalomban az anyagi javak újraelosztása körül mégiscsak érvényesül némi osztályszempontosság, hogy ne mondjam, kasztjelleg, ez éppúgy döntő tapasztalatuk volt a kisembereknek, mint az a tény, hogy ezen a téren az igazságtalanságnak és az egyenlőtlenségnek politikai háttere van. Egy pesti vicc ezt a hátteret világítja meg:

„Mi a konyak? A konyak az az ital, amelyet a munkásosztály választott képviselői révén fogyaszt.”

Ez a vicc azok közé tartozik, amelyeknek – akárcsak a „jereváni rádió” tréfáinak – kérdés-felelet formája van, és epikus mag nélküli tiszta aforizmát tartalmaznak. A kérdést azonban itt nem az örmény adóhoz intézik, hanem a viccmesélő fordul vele beszélgetőpartneréhez. A kérdést követő rövid szünet mintegy néma gondolatjel. A hallgató kíváncsiságával maga készíti elő a választ, maga feszíti ki a poén húrját.

Fontosabb ennél, hogy a munkásosztály italáról szóló aforizma úgynevezett meghatározásvicc, a szemináriumi marxizmus definícióin csipkelődik, s azokhoz hasonlóan axiomatikus igényvel lép fel. Ugyanakkor alattomos és dupla fenekű: a konkrét példa ugyanis nemcsak az igazságtalan konyakelosztást leplezi le, hanem a hivatalos népképviselési rendszeren is üt egyet. A Volkskammerek, a Legfelsőbb Szovjetek, az országgyűlések és a szejmek ebben a szemléletben a ki- és „meg”-választott konyak-hörpölők gyülekezőhelyei.

Lengyelország „kaviárja” a hús volt. Még a politikai robbanások is elsősorban ezzel az áruval függtek össze. Valahányszor „a munkásosztály választott képviselői” – nem utolsósorban a nemzetközi pénzügyi szervezetek nyomására – emelni próbálták a húsárakat, tömeges nyugtalanság viharzott végig az országon. A megrettent kormány több ízben visszavonta az érintkezéseket, és üres polcokkal állt bosszút a lázongó lakosságon. Ezt a helyzetet egész sor vicc örökítette meg. Íme, egy:

„Egy vevő Varsóban bemegy a hentesboltba, és kérdezi a két elárúsítót:

- Sertéshús van?
- Nincs.
- Marhahús van?
- Nincs.
- Borjúhús van?
- Nincs.
- Csirkehús van?
- Nincs.
- Virsli van?
- Nincs.

A vevő csalódottan távozik. Mire az egyik eladó így szól a másikhoz:

– Ennek micsoda memóriája van!”

A privilegizáltak kigúnyolása a kelet-európai viccben általában vigaszfunkciót tölt

be. Itt azonban másfajta élvezettel van dolgunk. A kisember saját nyomorán, önnön kiszolgáltatottságán tréfálkozik. S minél sötétebb a vicc tárgyául szolgáló közellátási helyzet, annál maróbb a mazochista irónia.

E tekintetben sajátos csúcs-, illetve mélypontot jelentett Ceaușescu Romániája. 1980-ban Kolozsvárott hallottam az alábbi viccet:

„Egy szenilis román háziasszony üres bevásárlószatyorral áll a lakása előtt, és ezt motyogja maga elé: – Most éppen indulok bevásárolni, vagy már vissza is jöttem?”

E történet természetesen nemcsak az idős hölgy emlékezetkihagyásából meríti tragikomikus dimenzióját, hanem a vele való azonosulásból is. Mert mi magunk, a vicc hallgatói vagyunk szenilisek, mi állunk saját lakásunk ajtaja előtt, mi vagyunk a megaláztatottak, akiknek egyetlen előjoga a hatalmasokkal szemben az, hogy tudunk magunkon nevetni.

A kelet-európai vicc filozófiai alapját az a mélységes meggyőződés alkotja, hogy a „reálisan létező szocializmusban” nincs sem egyenlőség, sem pedig szabadság, s a szocializmus alapítóinak elveit a párt figyelmen kívül hagyja. A kisembereket elnyomják, megalázzák és becsapják, a rendszer, kivéve az erőszakapparátusát, működésképtelen, szükségképpen alulmarad a nyugati konkurenciával szemben, s mindez valószínűleg rosszul fog végződni.

A keleti és a nyugati ember között mégis az a legfőbb különbség a viccek tükrében, hogy az előbbi, legalább 1989 végéig, nem aggódott a jövő miatt, és nem félt a világvégétől. Semmiféle katasztrófa, még a nukleáris konfliktus rémálma sem riasztotta el attól, hogy vicceket faragjon róla. Az ötvenes évek kelet-európai viccmesélője például atomtámadás esetére az alábbi magatartást ajánlotta:

„Burkolózzunk lepedőbe, és kússzunk csendesen a temető irányába. – Miért csendesen? – hangzott a csodálkozó kérdés. – Azért – hangzott a válasz –, hogy ne legyen pánik.”

Bizonyos, hogy ezt a viccet egy nyugati békemozgalomár frivolnak találná, pedig eligazító passzusa szinte szó szerint idézi a polgári védelmi tanfolyamok idevágó instrukcióját. Az ötvenes évek harsogó békepropagandája, amely gyakran csupán a termelés növelésének és a szociális megszorítások fokozásának eszköze volt, oda vezetett, hogy a „béke” szó népszerűtlenné vált, s az emberek nem igazán hittek a gyakran emlegetett imperialista támadás eshetőségében. Igazi veszélyforrásnak inkább a véletlen vagy a katonai apparátus rövidzárlatát tekintették.

„A szovjet atomközpontban valaki tévedésből megnyom egy gombot. Néhány perc múlva berohan egy őrjengő tábornok, és ezt ordítja: Baromállatok! Hogy Hollandia nincs többé, az még hagyján, de hogy fegyelem nincs, az egyenesen felháborító!”

Ez a viccverziója annak a szovjet sajtóban az ötvenes évek elején felbukkant elképzelésnek, amely szerint az atomháború akár véletlenül is kitörhet, ha a Nyugat nem fogadja el a moszkvai leszerelési javaslatokat. A vicc sajátosan szovjet elemét az a feltevés alkotja, hogy a tábornok Hollandia eltűntén nem katasztrófát, hanem fegyelemsértést emleget. Az elidegenítő szóhasználat a „komoly” szovjet hírközlés bevált eszköze volt: gondoljunk csak a Csernobillal kapcsolatos első moszkvai sajtójelentésekre, amelyek a világvége főpróbájának beillő tragédiát nemes egyszerűséggel „baleset”-ként („havarija”) jellemezték. Kódosítás persze Nyugaton is előfordul: a német „GAU” rövidítés (Größter Anzunehmender Unfall = Legnagyobb Feltehető Baleset) a maga tárgyilagos-technicista kicsengésével hasonló bagatellizáló szerepet tölt be.

A keleti társadalmak rezignált magatartását háború és béke ügyében a kormányok gyakran próbálták politikai kampányok révén megváltoztatni. E cél érdekében a népnevelők az ötvenes évek Magyarországon – másutt még jóval később is – a magánlak-sértés kockázatától sem riadtak vissza. Erről szól egy a hetvenes évek végén keletkezett NDK-vicc:

„Meieréknél csöngetnek. Két népnevelő áll az ajtóban. Azt kérdezik Herr Meiertől, hogyan viszonyul a neutronbombához. Herr Meier teljesen tanácstalan, beszalad a konyhába, hogy megkérdezze a feleségét. Néhány pillanat múlva reszketve jön vissza, és így szól a népnevelőkhöz: Maximum kettőt tudunk átvenni.”

A fenti rémálom olyan országot mutat, amelynek teljesen konformista, fantáziasze-gény polgárai jobban rettegnék a háborúellenes propagandától, mint magától a háborútól. A nukleáris infernót ugyanis alig tudják elképzelni, a pártfegyelmi eljárást vagy a rendőri figyelmeztetést viszont annál élénkebben. Lehet, hogy az atomhalál borzalmas, a hatóságokkal való összetűzés viszont egyenesen kellemetlen. Ugyanerre a tapasztalatra rimél a hasonló témájú román vicc:

„Mi rosszabb: a neutronbomba vagy Ceaușescu? Természetesen Ceaușescu. Miért? Mert a neutronbomba csak megöli az embert, de Ceaușescu nem hagyja élni.”

A kelet-európai vicc komoly hatást gyakorolt a közgondolkodásra. Nemcsak azért, mert a kabarettisták a berlini Distelben, a pesti Mikroszkóp Színpadon vagy a lenin-grádi Miniatúr Színházban gyakran szabad prédaként kezelték a népi anekdotakin-cset. A hatás ennél mélyebb volt: ahol a viccek többé-kevésbé szabadon terjedtek, au-tomatikusan megfosztották hitelüktől a patetikusan ideologizáló hivatalos nyelvet.

Volt azonban a viccnek egy kevésbé üdvös, mondhatni metapolitikai hatása is, az, hogy hallgatóinak zöme mintegy felismerte általuk és visszaigazolva látta bennük mentalitását. Azt a tényt például, hogy a „reálisan létező szocializmus” országaiban a munka termelékenysége rendkívül alacsony volt, a viccmesélők a lusta munkás mitolozizált alakjában örökitették meg. Ebben a gesztusban korántsem csak tréfa volt, ha-nem jókora önigazolás is. Amikor pedig „az” oroszokat, „a” kommunistákat vagy a minden rendű és rangú pártvezetőket aljas elnyomóknak, notórius hazudozóknak vagy korrupt disznóknak, de mindenképpen eleve adott felsőbb hatalmaknak tün-tették fel, ebben természetesen benne volt mindenféle ellenállás értelmetlenségének elfogadása is. A kelet-európai vicc a Varsói Szerződés legtöbb országában a hiányzó lázadás pótszere, az évtizedeken át folytatott alkalmazkodás vigyorgó alibije volt. Ebben az értelemben a vicc nemcsak kincsünk, hanem nyomorúságunk is.

Ez utóbbi körülmény azért fontos, mert a viccekből kiolvasható társadalomelemzés ugyanakkor egyértelműen arra utal, hogy a kelet-európai országokban mind az átlagpolgárok, mind pedig a szellemi réteg világképe az évtizedek során minden illúzi-ótól megszabadult. Aki ezeket a vicceket mesélte, meghallgatta és nevetésével igazolta, az bajosan állíthatja utólag, hogy mit se tudott volna a mindenkori rendszer igazi ter-mészetéről. A viccek és közvetítőik egész valóságot tettek idézőjelbe, ám ugyanakkor elviccelték az ebből a magatartásból adódó komoly konzekvenciákat. És ez az elviccelő mentalitás alighanem némely posztkommunista tekintélyelvű rendszernek is meg fog-ja könnyíteni a dolgát.

A politikai vicchez ha nem is diktatúrák, de legalábbis rossz kormányok kellene. Jól-lehet környékünkön ma sincs hiány ilyenekben, a parlamentarizmus és a sajtószabadság már ebben a kialakulatlan formában is veszélyezteti a vicckultúrát.

Túléli-e a kelet-európai politikai vicc a „keleti tömböt”? Eredeti formájában aligha. Hiányozni fog belőle az a nekikeseredett szemtelenség, amellyel annak idején, kockázatot is vállalva, kifecsegte az örök államtitkot, a mindenkori uralkodó mezítelenségét. A rendszerváltozások többnyire paradigmaváltások, új toposzokat teremtenek. Reméljük, hogy a kelet-európai társadalmaknak az új fönt és lent kialakulásának fájdalmas folyamatában sikerül megtalálniuk a helyzetnek megfelelő humorukat, még mielőtt a roppant nehézségek következtében végleg elmegy a kedvük a nevetéstől.

Marsall László

AZ ÁTVÁLTOZÁS KÍSÉRTETE MA

Ma jó volna csak mintha-lenni
rigócska-begy toll ellebegni
a háztetők fölé
egy kémény csücskén fönnakadni
csak egy kicsinyég ott maradni
s szállni kertek felé

ember voltomról mit se tudni
tallabillézve alábukni
s hol bőr, csont és izom
ugrál tiktakol mint az óra
egy vén márkusi koporsóban
élő aggodalom

alábukni nem érni hozzá
az érzékszervek fölfokoznák
pihécske lényemet
megfognának és neveznének
s rólam szólna épp ez az ének
s lennék csak észlelet

az énekben is nyelvi tárgy csak
vagy más tárgyaknak tárgyi társa
s gomblyukba tűzött jel
piheségemet is lerontják
egy „madár indexének” mondják
bár mire sem felel